

ŞİİLERİN TAKRİBİ VE SUÛDİLERİN TEKLİFİ

Adem ARIKAN*

Özet

Tarihte farklı mezhep mensuplarının bir araya gelebilmesi için çabalar gösterilmiştir. Günümüzde Tahran'da bir Takrîb merkezi vardır. Suûd kralı benzer bir merkez teklif etmiştir. Araştırmacılar mezhep çatışmalarını tartışırken gözlerini en sık Tahran ve Riyad'a çevirmektedir. Tahran'ın mevcut kurumla ve Riyad'ın yeni bir merkez ile diyalog (takrîb veya hıvâr) için ev sahipliği bu bakımdan önemlidir.

Anahtar kelimeler: Takrîb, Hıvâr, Vehhâbilik, Suûdiler, el-Kardavî.

Abstract

Shiites approximate and Saudis Offer
There are some attempts to gather the members of different Islamic sects in the history. Today there is a taghrib center in Tahran for this purpose. And The King of Saudi Arabia, Abdullah, have proposed a similar center. The researchers look at Iran and Saudi Arabia when they discuss the sectarian conflicts. So the hostings of these two countries for the dialogues (hivar) is important.

Key Words: Taghrib, Hıvâr, Dialogue, Vahhâbism, Saudi Arabia, al-Kardavî

I - Giriş

İslam İşbirliği Teşkilatı üye ülkelerin liderlerinin katılımıyla Mekte'de 14-15 Ağustos 2012 (26-27 Ramazan 1433) tarihlerinde 4. Olağanüstü Zirve Toplantısı düzenledi. Toplantı sonunda açıklanan bildiri de mezheplerle ilgiliydi. Suudi Kral Abdullah'ın İslam mezhepleri arasında ortak anlayış geliştirilmesi amacıyla merkezi Riyad'da olacak bir Diyalog Merkezi (merkez li'l-hıvâr) kurulması önerisi kabul edildi.¹

Tarihi çok yeni olan bu merkez teklifi hakkında daha çok internet kaynaklı bilgiler elde etme imkânı vardır. Bu çalışmada interne-

* Yrd. Doç. Dr., İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, ademarikan@yahoo.com

¹ Merkez li'l-Hıvâr beyne'l-Mezâhibi'l-İslâmiyye. "el-Beyânü'l-Hitâmî", s. 2, madde 2, http://www.oic-oci.org/arabic/conf/is/ex-4/is_ex4_fc_ar_02.pdf, 04.10.2013.

tin maksatlı ve yönlendirici taraflarından uzak durmak için mümkün olduğu kadar kurumların sayfalarındaki bilgiler kullanılmıştır.

Konuyla ilgili bilgiler içeren Kral Abdullah'ın 2013 yılı haccında devlet başkanlarına hitabı olarak yayınlanan metinde, 2012 Ramazan ayında yapılan (yukarıda kaydettiğimiz) toplantıdaki merkez teklifleri hatırlatılmaktadır. Bu hatırlatmadaki ifadelerden, merkezin mekânının değiştiği anlaşılmaktadır. Riyad'da değil, Medine'de kurulacak bir merkezden bahsedilmektedir.² Bu metinde, diğer dinlerle diyalog amacıyla kurulmuş merkezin tamamlandığı söylenmesine rağmen İslam mezhepleri ile ilgili olanın ne aşamada olduğundan söz edilmemiştir. Basın da konuşmayı 18 Ekim 2013 tarihinde sayfalarına taşımış, katılımcılar ve başka bazı konuşmalar hakkında haberler yayınlamıştır. Ancak bu haberlerde henüz merkezin inşası ile ilgili bir bilgi verilmemektedir.³

II - Takrîb/Hıvâr Girişimlerinin Kısa Tarihi

Suûdi kral Abdullah'ın teklifinden çok önce, mezhepler arası yakınlaşmayı esas alan başka tecrübeler de olmuştur. Nadir Şah'ın 1156/1743 yılında Necef'te Şii ve Sünnî âlimleri bir araya getirip uzlaştırma girişimleri sonuçsuz kalmıştı.⁴ Osmanlı'nın Bağdat valisinin görevlendirdiği ve toplantının başkanlığını yapan Sünnî âlim Abdullah b. Hüseyin es-Süveydî'nin (ö. 1174/1760) kaydettiğine göre İsnâaşeriyye adına konuşanlar akidelerinin Ebu'l-Hasan el-Eşari'nin akidesi üzere olduğunu söylemiş, gündeme getirilen diğer konularda da olumlu cevaplar vermişlerdi.⁵ Osmanlı uleması ve

² <http://www.mofa.gov.sa/ServicesAndInformation/news/TwoHolyMosquesSpeeches/Pages/ArticleID20131016211233265.aspx>, 19.10.2013.

³ <http://www.alriyadh.com/2013.10.17/article876186.html>, 30.10.2013.

⁴ Nadir Şah'ın Şii ile Sünnîliği uzlaştırma girişimleri için bkz. Cemil Hakyemez, *Osmanlı İnan İlişkileri Çerçevesinde Şii-Sünnî İttifak Arayışları (1514-1909)*, Çorum, 2009, s. 69.

⁵ Ebu'l-Berkât es-Süveydî'nin *el-Hucecû'kat'ıyye l'ittifâki'l-Firaki'l-İslâmiyye* isimli risalesi Mustafa Çağrırcı tarafından tercüme edilmiş, "Sünnî-Şii İttifakına Doğru" başlığıyla Bekir Topaloğlu'nun *Kelam İlmi : Giriş* adlı kitabına ek olarak yayınlanmıştır (5.bs., İstanbul: Damla Yayınevi, 1996, ss. 317-349), s. 339.

yöneticileri bu girişimlere olumsuz yaklaşmıştı.⁶ Nadir Şah'ın bu gayretinden bir yıl sonra, 1744'te ise Suudilerin ilk devleti için çok önemli bir gelişme olan Muhammed b. Suud ile Muhammed b. Abdilvehhab arasında anlaşma yapılmıştır.⁷ Sonraki tarihlerde Sünni-Şii yakınlaşmasını hedefleyen gayretler, bunlarla ilgili kurumlarını da meydana getirmiştir. Muhammed Taki el-Kummî isimli İran'lı Şii âlim, 1364/1945 yılında Kâhire'ye gelerek görüşmeler yapmış ve Kahire'de Dârü't-takrîb kurulmuştur.⁸

Mezhepler arası yakınlaşma (takrîb), Selefi/Vehhâbi düşüncesine yakın olanlar tarafından maksatlı sayılıp imkânsız görülmüştür.⁹ Bu görüşte olanlara göre “Şiiler yakınlaşmak değil, mezheplerini yaymak istemektedir.”¹⁰ Şiiler içerisinde de benzer gerekçelerle, “takrîb”in Şia'yı (teşeyyu') dışlayıp Sünni mezhebe boyun eğdirmeye çalışmak olduğunu söyleyenler olmuştur.¹¹ Özellikle Sünni üyeler, Şiiler'in samimiyeti konusunda ciddi şüpheleri olduğunu ifade ederek Dârü't-takrîb kurumunu kesmiş, kurum 1972'den sonra fonksiyonunu yitirmiştir. Ancak İran'da devrimin ardından yönetim, takrîb çalışmalarını yeniden başlatmıştır. Bu amaçla 1990 yılında el-Mecme'u'l-âlemî li't-takrîb beyne'l-mezâhibi'l-İslâmiyye

⁶ Hakyemez, *Şii-Sünnî İttifak Arayışları*, s. 84.

⁷ Mehmet Ali Büyükkara, *İhvan'dan Cüheyman'a Suudi Arabistan ve Vehhabilik*, İstanbul: Rağbet Yayınları, 2004, s. 30.

⁸ Bu kurum hakkında detaylı bilgi için bkz. İlyas Üzüm, “Sünni-Şii Yakınlaşması: Dârü't-Takrîb Tecrübesi”, *İslâm Araştırmaları Dergisi*, 1998, sayı: 2, s. 171-185.

⁹ Nâsır el-Gaffâri, *Meseletü't-Takrîb beyne Ehli's-Sunneve's-Şia*, I-II, 2.bs., Riyad, 1413, II, s. 302.

¹⁰ Muhibbuddin Hatib, *el-Hutûtu'l'arza li'l-uses elleti kâme aleyhâ dinü's-Şia el-İmâmiyye el-İsnâaşeriyye*, (takd., Muhammed Nasîf, t.y., yy. s. 43. Çevirileri: “İslâm Mezhep ve Fırkalarının Birbirine Yaklaştırılması Konusu”, çeviren: M.H. Kırbasoğlu, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 1988, cilt: XXX, s. 293-327; *Ana Hatlarıyla İmamiye Şiası'nın Dini Esasları ve Onlarla Diğer İslâm Mezhepleri'nin Uzlaştırılmasının İmkansızlığı*, Riyad: National Offset Printing Press, 1408/1988.

¹¹ Cafer Şehidi, “Hutuvâtun nahve't-Takrîb”, *Risâletü't-Takrîb*, yıl:1, sayı: 1, Tahran, 1413/1992, (ss. 50-55), s. 52.

adıyla bir kuruluş tesis edilmiştir. Bu kuruluş halen Tahran'da faaliyetlerini sürdürmektedir.¹²

Tahran'da faaliyetlerine devam eden bir kurum olmasına rağmen Suûd yönetimi İslam mezhepleri arasında diyalog için farklı bir merkez (merkez li'l-hıvâr) teklif etmiştir. Suûdî kralın teklifinde “takrîb” yerine “hıvâr” ifadesi yer almaktadır. Kral Abdullah'ın yeni teklifiyle ilgili Suûd basınında değişik İslam coğrafyalarından olumlu açıklamalar yer almaktadır. Bu teklifin tarihi bir girişim olduğunu söyleyen Ezherli âlimlerden¹³ umre yapan Müslümanların ifadelerine¹⁴ kadar farklı kişilerden olumlu görüşler haberleştirilmiştir.

Sünnî-Şîî yakınlaşmasının tartışıldığı dönemlerde bazı Şîî âlimler yazdıkları kitaplarında “usûlü'd-dîn”i farklı yorumlamışlardı. “Usûlü'l-İslâm” ile “usûlü'l-mezheb” ayırımına gidilen bu yazılarda, ayrılıklara sebep olan esaslar “usûlü'l-mezheb” sayılmış ve bu esasları kabul etmeyenlerin de Müslüman oldukları vurgulanmıştır.¹⁵ Ayrıca Şîiler ve takrîb söz konusu olduğunda özellikle takiyye gündeme getirilmektedir.¹⁶

Kral Abdullah'ın yeni teklif ettiği Suûdîlerin bu merkezinden itikâdî konulardaki yaklaşımlarda böyle gelişmeler beklenebilir mi? Daha önceki takrîb tecrübelerinde niyetler sorgulanmıştı. Şimdi Suûdîlerin maksadı da sorgulanacaktır. 11 Eylül sonrasında Selefi çevrelerde tespit edilen tartışmalar,¹⁷ Suûdî/Vehhâbî çevrelerde ne sonuçlar doğurmuş, başka mezhep mensuplarıyla diyaloga varacak kadar değişmiş midir? Burada geçmişteki duruma göz atmak faydalı olacaktır.

¹² İlyas Üzüm, “Takrîbü'l-mezâhib”, *DİA*, XXXIX, (ss. 467-469), s. 468.

¹³ <http://www.alriyadh.com/2012/08/17/article760569.html>.

¹⁴ <http://www.alriyadh.com/2012/08/17/article760573.html>.

¹⁵ Örnek olarak bkz. Mirza Cevad et-Tebrizî (maa ta'lika ve mülhak), *Sirâtü'n-Necâ fi Ecvibeti'l-İstiftâât li-Ayetullah el-Uzmâ el-Hüi*, 1. bs., Kum, 1418/1997, III, s. 415; M. Cevâd Muğniyye, *eş-Şîafi'l-Mizân*, 10.bs., Beyrut, 1409/1989, s. 435.

¹⁶ el-Gaffârî, *Meseletü't-Takrîb*, I, s. 330; II, s. 21, 73, 121-134.

¹⁷ Mehmet Ali Büyükkara, “11 Eylül'le Derinleşen Ayrılık: Suudi Selefiyye ve Cihadi Selefiyye”, *Dinî Araştırmalar*, 2004, cilt: VII, sayı: 20, s. 205-234.

III - Suûdîlerde Hıvâr Tecrübesi

Kuruluş dönemlerinde Suûdî yöneticiler, İngiliz muhatabına onların kızlarıyla evlenebileceğini, kestikleri hayvanların etlerini sorgusuz sualsiz yediğini söylerken, Müslümanlardan müşrik saydıkları için böyle bir durumun söz konusu olmadığını anlatıyordu. Yoğun Vehhâbî eğitimiyle yetiştirdikleri Necd İhvanı'ndan özellikle askeri alanda yararlanmışlardı. Zamanla Abdülaziz b. Suûd'un (ö. 1953) başka dinler ve diğer İslam mezheplerinden olan devletlerle ilişkileri, Necd İhvanı liderlerinin eleştirilerine uğradı. Eleştirmekle kalmayıp devletlerarası anlaşmaları da ihlal eden Necd İhvanı, İbn Suûd tarafından Sebile Savaşı (1929) ile ortadan kaldırıldı.¹⁸ Suûdîler diğer dinler ile ilişkilere günümüzde de önem vermektedir. Dinler ve kültürler ile diyalog için Ekim 2011'de kurdukları uluslararası merkezleri faaliyetlerini sürdürmektedir.¹⁹

Günümüzde Suûdîlerin ülke içi diyaloga yönelik (li'l-hıvâri'l-vatanî) başka bir merkezleri bulunmaktadır. Bu merkezin hedefleri arasında, İslamî akîde etrafında ulusal birlikten söz edilmektedir. Ayrıca içeride ve dışarıda muhataplar ile diyaloglarda ortayol, itidal üzere bina edilmiş doğru, İslamî bir dil geliştirilmesine katkıda bulunmak da hedeflenmektedir.²⁰

Konumuz açısından işaret edilmesi gereken başka bir kurum daha vardır. Medine'deki İslam Üniversitesi bünyesinde çalışmalarını sürdüren bir Cemiyet,²¹ dinler, fırkalar ve mezhepler hakkında kitap ve sünnet ışığında Selef-i Sâlih'in anlayışına uygun şekilde çalışmalar yapmak için kurulmuştur.

Üniversite yönetiminin 14.2.1424 (17.4.2003) tarihinde onayladığı anlaşılan karara göre cemiyet Medine İslam Üniversitesi Davet ve Usûlüddin Fakültesi bünyesinde, fakültenin bir parçası olarak

¹⁸ Büyükkara, *İhvan'dan Cüheyman'a Suudi Arabistan ve Vehhabilik*, s. 48, 110, 126.

¹⁹ King Abdullah Bin Abdulaziz International Center for Interreligious and Intercultural Dialogue, www.kaiciid.org.

²⁰ Merkezü'l-melik Abdülaziz lil-hıvâri'l-vatanî, www.kacnd.org.

²¹ el-Cemiyetü'l-ilmîyyetü's-Suûdiyye li-ulûmi'l-akîdeti ve'l-edyân ve'l-firak ve'l-mezâhib, aqeeda.org, 11.09.2013.

kurulmuştur. İhtiyaç durumunda başka mekânlarda şubelerinin açılmasının uygun olacağına karar verilmiştir.

Cemiyetin siyaseti 6.6.1428 (22.6.2007) tarihinde yapılan toplantıyla belirlenmiştir. Ehl-i Sünnet ve'l-Cemâat akidesine, kitap, sünnet ve Selef-i Sâlih'in metodu ışığında hizmet etmek cemiyetin en çok vurgulanan görevidir. Cemiyet, özellikle gençlerin fikrî tahrifattan ve muhalif hatalı anlayışlardan korunması için faaliyet yürütmektedir. Cemiyet toplumda yeni ortaya çıkan hadiseleri, İslam akidesi yönünden rasat altında tutar ve şüphe meydana getirecek hamleleri tenkid ederek uyarılar yapar. Cemiyete üye olmak için Suûdî vatandaş olmak ya da ikamet iznine sahip olmak, lisans ve lisansüstü bir mezuniyete sahip olmak gerekmektedir. Bu mezuniyetin kitap, sünnet ve Selef-i Sâlih'in anlayışına uygun olarak alınmış bir eğitimin neticesi olması gerekir.²²

IV - Takrîb Çalışmaları ve Diğer Mezhepler ile İlgili Görüşler

Yakın zamanlara kadar önemli makamlarda görev yapmış Suûdî âlimlerden Abdulaziz b. Bâz'a (ö. 1999) göre takrîb mümkün değildir; çünkü Sünnîler ile Şîa farklı itikâd üzeredirler.²³ İbn Baz'ın öğrencilerinden Abdurrahman el-Berrâk²⁴ İsnâaşeriyye'yi tekfir eden fetva vermiştir (26.11.1427 / 17.12.2006). Fetvada Şîa ile Sünnîler arasında takrîb için davette bulunanlar cahiller olarak nitelendirilerek bu davetin bâtil olduğu ifade edilmektedir. Takrîb ancak Ehl-i Sünnet'in esaslarından vazgeçilmesiyle, ya da Râfıza'nın bâtil görüşlerine sukut etmek ile mümkün olabilir. Zamanında müşrikler de Hz. Peygamber'den bâtil inançlarına karşı sukut etmesini ya da bazısına muvafakat etmesini istemişlerdi.²⁵

²² aqeeda.org.

²³ <http://www.binbaz.org.sa/mat/1744>, 22.09.2013.

²⁴ Abdülaziz b. Bâz'ın öğrencisi olan Abdurrahman el-Berrâk, müftü Abdülaziz Âlü's-Şeyh tarafından fetva kurumunda görev alması için teklif götürülmüş ancak kabul etmemiştir. Bu durum onun konumu hakkında fikir vermektedir.

<http://albarrak.islamlight.net/index.php?option=content&task=view&id=1364>, 10.10.2013.

²⁵ (الرافضة الإمامية الذين أشهرهم الإثنا عشرية فهم في الحقيقة كفار مشركون لكنهم يكتفون بذلك)

Bu fetvalar halen internet sitelerindeki durmasına rağmen Suûdi Arabistan'da Katif'te taşayan Şîi âlimler, kralın merkez kurma tekli-fini olumlu karşılamışlardır.²⁶

Necran'da yaşayan İsmailî Süleymânî azınlık da, diyalog merkezi inşasını olumlu karşılamış ve kendilerinin de bu diyaloga katılmalarını istemişlerdir.²⁷

Suûdiler'in güney komşusu Yemen'de yaygın Zeydiyye mezhebi mensupları yaşamaktadır. Görüşleri genelde Ehl-i Sünnet'e yakın kabul edilen Zeydiler ile Suûdiler arasında sorunlar yaşanmaktadır. Zeydî Hüsiler'in kendi devlet yöneticileriyle savaşlarına Suûdiler müdahil olmuşlardır. Hüsiler, Kasım 2009'da Suûdi topraklarına girince Ürdün ve Fas'tan asker getirilmiş, 2010 Şubat'ında geri çekilmişlerdir.²⁸ Aynı tarihlerde Zeydiyye aleyhine neşredilen çok sayıda yayın dikkat çekmektedir.²⁹ Suûdi yönetiminin Yemen yöneticileriyle ilişkilerinde Husiler konusu haber olmaya devam etmektedir.³⁰

Sünnî mezhepler ile ilgili de Vehhâbî çevrelerde oldukça dışlayıcı ifadeler içeren yayınlar görülmektedir. Bunlardan en dikkat çekenlerden birine göre Ehlü's-Sünne ve'l-Cemâa'nın manası hakkında hata (galat) edenler olmuştur. Ehlü's-Sünne ve'l-Cemâa içerisine Eş'ariyye ve Mâturidiyye gibi bazı sapmış (dâlle) fırkaları da sokmuşlardır. Bu hataya verilecek örneklerden biri, Hanbelî âlim es-Seffârî'nin (ö. 1188/1774) *Levâmu'l-Envâr* isimli eseridir. Bu kitapta Ehl-i Sünnet grupları (tâife) Ehlü'l-hadîs ve'l-eser, Eşâ'ira ve

http://albarrak.islamlight.net/index.php?option=com_ftawa&task=view&id=18080, 22.09.2013. Ayrıca bkz.

<http://taghrib.org/pages/news.php?nid=248>

²⁶ <http://www.taghribnews.com/vdciwqaz5t1aup2.scct.html>, 25.09.2013.

²⁷ <http://www.taghribnews.com/vdcf1vdy0w6dxca.kiiv.html>, 25.09.2013.

²⁸ M.A. Büyükkara, "Sosyal, Siyasi ve Dini Yönleriyle Yemen Hüsü Hareketi", *Dîvân: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, 2011/1, cilt: XVI, sayı: 30, (ss. 115-152), s. 140.

²⁹ Bu yayınlarla ilgili Zeydî araştırmacı el-Murtaza el-Mahatverî'nin değerlendirmelerinin görüntüleri için bkz. <http://www.almahatwary.org/p8-3-12.htm>, 04.10.2013.

³⁰ <http://www.alquds.co.uk/?p=87671>, 20.09.2013.

Mâtüridiyye olarak verilmektedir.³¹ Bu üç grubun hepsinin Ehlü's-Sünne sayılması bätıldır. Ehlü's-Sünne bir fırkadan ibarettir, başkası değildir, onun itikâdını da İbn Teymiyye *el-Akîdetü'l-Vâstiyye*'de beyan etmiştir.³²

Konuyla ilgili özel bir kitabı olan el-Gâmidî'ye göre de Mâtüridiyye ve Eşâira'nın Ehlü's-Sünne içerisinde gösterilmesi bätıl bir söz, yalan bir iddiadır; çünkü onlar Ehlü's-Sünne'den değildir. Ehlü's-Sünne bütün bid'atçilerden beridir. Onlara Şîa/Râfıza karşıtı olarak bu isim verilmektedir, yoksa onlar kurtuluşa erecek olan Ehlü's-Sünne'den değildirler. Mâtüridiyye ve Eşâira'ya verilen isimleri ele alan el-Gâmidî'ye göre, bu isimlerden biri de el-Kubûriyyetü'l-Müşrike (kabirlere tapan müşrikler) şeklindedir. Bu ismin verilmesinin sebebi, kabirdekiler ile ilgili aşırı (guluv) tutumları ve evliyaya ibadetleri ile şirke düşmeleridir. Bu, özellikle son dönem sufileriyle ilgili bir durumdur.³³

Mâtüridîlerin küfre ve şirke düştüğü yerleri keşfetmekle biten tezler³⁴ ayrıca incelenebilir. Bu tezlerin yazıldığı Suûdî akademi çevrelerinin Kral Abdullah'ın mezheplerle ilgili merkez teklifini nasıl karşıladıklarına dair bilgileri belki zamanla daha net öğrenebileceğiz.

Burada Mürcie ile ilgili bir not düşülebilir. Suûdî fetva kurumu yakın zamanlarda yayınlanmış bazı kitapları Mürcie ile ilişkilendirmiştir. Bunlar arasında özellikle tekfire karşı çıkan bazı görüşler içeren kitaplar dikkat çekmektedir. Bu kitapların basılıp yayılması-

³¹ Şemsüddin Ebu'l-Avn Muhammed es-Seffârîni, *Levâmiu'l-Envâri'l-Behiyye*, I-II, 2. bs., Dimaşk, el-Hâfikin, 1402/1982, I, s. 73.

³² Sâlih b. Abdilazîz Âlü's-Şeyh, *el-Leâli'l-Behiyye fî Şerhi'l-Akîdeti'l-Vâstiyye*, thk: Adil Rifâ'i, Riyad: Âsime, 1431/2010, s. 88-90. Krş. Ebü Yusuf Midhat b. El-Hasan Âl-i Ferrâc (cemea'), *Fetâva'l-Eimmeti'l-Mecdiyye*, I-IV, Riyâd:Rüşd, 2.bs., 1428/2007, I, s. 514.

³³ Hâlid el-Gâmidî, *Nakz Akâidi'l-Eşâira ve'l-Mâtüridiyye*, Riyâd: Atlasu'l-Hadrâ, 1430/2009, s. 8, 30.

³⁴ Şemsüddin es-Selefi el-Afgani, *'Adâü'l-Mâtüridiyye li'l-Akîdeti's-Selefiyye*, I-III, Taif, 1419/1998, III, s. 356, 358. Bu tez ile ilgili detaylı tespitler için bkz. Saîd Fûde, *Mîn Tehâfûti't-Teymiyye maa Şems es-Selefi*, <http://www.aslein.net/showthread.php?t=11757>, 10.10.2013, s. 3 vd.

nın caiz olmadığına dair fetva yayınlamıştır.³⁵ Henüz detaylarını göremediğimiz bazı çalışmalarda Mürcie ile İhvan-ı Müslimîn'i aynileştiren görüşler ele alınmaktadır.³⁶ Yakın zamanlarda Suûdiler tarafından İhvan, fiili silahlı mücadele içerisinde olan gruplarla aynı tutuldu. "Arap Yarımadası el-Kaidesi, Yemen el-Kaidesi, Irak el-Kaidesi, Irak Şam İslam Devleti (İŞİD), Nusra Cephesi, Suud Hizbul-lahı, Müslüman Kardeşler (İhvan) ve (Yemen'deki) Husiler terör örgütü listesine alındı (C.evvel 1435/Mart 2014)"³⁷

Sûdilerin diğer mezheplere bakışının işaretlerini bir eski takrîb davetçisinin aldığı yeni kararlar ile de görme imkanı doğmuştur. Bu kişi Yusuf el-Kardavî'dir.

A - Suûdî Ulemâ ve el-Kardavî'nin Takrîb Geçmişi

Yusuf el-Kardavî, el-Cezîra televizyonundaki programda (7.4.2013) sorulan bir soru üzerine, kendisinin eskiden takrîb davetçilerinden olduğunu, yıllarca bu konuyla ilgili yapılan toplantılara katıldığını, görüşmeler yaptığını anlattı. Kardavî'ye göre takrîb çalışmalarından Sünnîler birşey elde edemedi, bu toplantılardan Şîa istifade etti. Şîa geniş mâli imkânları ve yetişmiş adamlarıyla, Sünnîlerin gafletini fırsat olarak değerlendirmekte, Sünnî memleketlerde faaliyet yürütmek için takrîb çalışmalarını fırsat olarak değerlendirmektedir. Kardavî, insanları uyarmaya başlamasından sonra kendisine karşı Şîi çevrelerin tutumunun değiştiğini, eskiden medhiyelerin haddi yokken, şimdilerde kendisine hücum edildiğini anlatmaktadır. Kendilerinin (başkanı olduğu) Müslüman Âlimler Birliği'nde (2004 yılında kurulmuştur), sadece Sünnîler için olmasın diye, tenkidlere rağmen Muhammed Ali et-Teshîrî'yi başkan nâibi seçtiklerini hatırlatmaktadır. Diğer nâib İbâdî mezhebenden olan

³⁵ *et-Tahzîr mine'l-İrcâ ve Bazî'l-Kütübi'd-Dâiye İleyh*, Mekke: Âlemi'l-Fevâid, 1422.

³⁶ Daniel Lav, *Radical Islam and the Revival of Medieval Theology*, Cambridge University Press, 2012, s. 41.

³⁷ <https://www.aa.com.tr/tr/haberler/298063--suudi-arabistan-ihvani-teror-listesine-aldi>, 17.03.2014. Detayar için bakınız: moi.gov.sa, moi_news_08-03-2014a_ar, 17.03.2014.

Uman Müftüsü Ahmed el-Halili'dir.³⁸ Kardavi, takrib çalışmalarından bir faydanın doğmadığına dair Suriye'deki savaşta Şii'lerin tutumunu hatırlatmaktadır.³⁹

Suûdî âlim Abdullah b. Cibrîn, İsrail ile savaştığı dönemde (2006) Şii/Râfizî olan Hizbullah'a destek olmak için dua etmenin caiz olmadığına dair fetva vermiş,⁴⁰ Kardavî buna karşı çıkmıştı.⁴¹ Ancak Hizbullah'ın Suriye'ye müdahalesi Kardavî'yi yeni tutum almaya sevketmiştir.

Kardavî, 1 Haziran 2013 tarihli habere⁴² göre Davha'da yaptığı konuşmada İran ve Hizbullah'ın Suriye'deki tutumunu eleştirmiştir. Hizbullah için Hizbu't-tâgût ve Hizbü's-şeytân demiş, Hasan Nasrallah'ı Nasru't-tâgût ve'z-zulm ve'l-bâtıl diye nitelemiştir. Kardavî, Nasrallah'ı geçmişte Suûdî ulemaya karşı savunduğunu hatırlatarak, aslında Suûdîlerin kendinden daha basiretli oldukları ve bunların hakikatlerini bildiklerini söylemiştir.

Râbîta Dergisi 561. sayısında (Temmuz 2013) Kardavî'nin takrib çalışmalarından ve eskiden Hizbullah'ı destekleyen tutumundan vazgeçmesini, bununla ilgili bazı Suûdî ileri gelenlerinin değerlendirmelerini konu etmiştir. Suûd müftüsü Abdülaziz Âlü's-Şeyh, Kardavî'nin de Suûdî ulemasının sürmekte olan Hizbullah karşıtı görüşüne gelmesini değerlendirmiş, olumlu karşılamıştır. Müftü Suûdîlerin kuruluşundan bugüne kadar bu konularda basit siyasi hesaplara dayanmadığı, İslam akidesine göre görüş belirttiğini iddia etmektedir. Dini İşler ve Vakıflar bakanı Sâlih b. Abdülaziz Âlü's-Şeyh, Adalet bakanı Muhammed b. Abdilkerim el-Aysî de Kardavî'ye teşekkür etmişlerdir.⁴³

³⁸ <http://www.iumsonline.net/ar/default.asp?MenuID=3>, 26.09.2013.

³⁹ <http://www.aljazeera.net/programs/pages/ff15cf38-3fba-434d-b047-4d8208ccab90#L2>, 14.04.2013.

⁴⁰ <http://www.ibn-jebreen.com/fatwa/vmasal-4174-.html>, 10.10.2013.

⁴¹ <http://www.aljazeera.net/news/pages/4d7eadf8-bfba-47e0-8b7d-6f3e580a002a>, 01.10.2013.

⁴² <http://alhayat.com/Details/519555>, 26.09.2013.

⁴³ http://www.themwl.org/Common/Forms/Download.aspx?aid=1&fid=1&atid=517&cname=PUB_PDF, 26.09.2013, s. 10, 15.

Mısır'da yaşanan darbe sonrası Kardavi'nin darbe ve destekçileri karşısında yer alması Suûdî basında onun aleyhinde, takrîb meselesindeki tutumuna da değinilerek, çelişkilerinden ve dönüşümlerinden bahseden yeni yayınlara sebep oldu (5 Şubat 2014).⁴⁴

B - Yakın Geçmişte Takrîb Toplantıları ve Suûdiler

Mezhepler arası ilişkileri ilgilendirdiği için Irak'taki mezhep çatışmalarını önlemeye yönelik gerçekleştirilen bir toplantıyı öncelikle zikretmek gerekmektedir. Irak'taki gelişmeler üzerine Ekmelüddin İhsanoğlu'nun da gayretleriyle Irak'taki Şîi ve Sünnî ulema Mekke'de 19-20 Ramazan 1427 / 27-28 Ekim 2006 tarihlerinde bir araya geldiler. Mekke Vesîkası denilen bir metin üzerinde anlaştılar. İmzalanan metin her iki tarafın birbirlerinin mukaddeslerine saygılı olacağını içeriyor.⁴⁵ Kral Abdullah da bu buluşmayı gerçekleştirenler ile görüştü ve başarı dileklerini ifade etti.⁴⁶

Takrîbi ele alan kapsamlı bir toplantı Davha'da (Katar) gerçekleştirildi. Ezher, Tahran'daki Mecmuu't-takrîb kurumu ve Katar Üniversitesi'nin katkılarıyla 20-22 Ocak 2007 tarihlerinde Devha'da "ümmetin birliğinde takrîb'in rolü" konulu toplantıda 173 kişilik katılımcı listesinde Suûdî Arabistan'dan 4 kişi yer almaktadır. Sunum yapanlar arasında Suuidi Arabistan'dan kimse bulunmamaktadır.⁴⁷ Sonuç bildirisinde Ehlü's-Sünne, İmâmiyye, Zeydiyye ve İbâziyye gibi mezhep isimleri yer almaktadır. Bu mezheplerin mensubu âlimlerin içinde yer alacağı, takrîbi yücelten uluslararası bir kurumun meydana getirilmesi, merkezinin Devha olması teklif edilmektedir.⁴⁸

⁴⁴ "Me'âriku'l-Kardâvi: et-Tenâkuzât ve't-tahavvulât mine's-şer'i ile's-siyâsi", <http://ara.tv/vqybs>, 17.03.2014.

⁴⁵ <http://www.oic-oci.org/arabic/conf/iraq-meeting/mak-doc.pdf>, 06.10.2013.

⁴⁶ <http://www.aawsat.com/details.asp?issueno=9896&article=388351#>. UIF-Fu9LIZ2k, 06.10.2013.

⁴⁷ <http://www.qatarconferences.org/mazaheb/program.php>, 24.09.2013.

⁴⁸ <http://www.qatarconferences.org/mazaheb/bayan.pdf>, 24.09.2013.

Bağdad'da 27-28 Nisan 2013 tarihlerinde gerçekleştirilen takrib toplantısını Suûdî Arabistan ve Katar boykot etmiş,⁴⁹ Ezher de özellikle Irak'taki Sünnîler ile ilgili bazı olumsuz gelişmeleri gündeme getirerek katılmamıştır.⁵⁰

Londra'da 21.9.2013 (14 Zilkade 1434) tarihinde düzenlenen toplantıda "Mezhepçiliğe Karşı Takribin Rolü" ele alındı. Yayınlanan özetler dikkate alındığında bu toplantıda Suûdî konuşmacının olmadığı görülmektedir.⁵¹ Bu toplantının sonuç bildirisinde ise İngiltere'de bir Takrib Merkezi kurulması teklif edilmektedir.⁵²

V - ISESCO'da Mezhepler ile İlgili İstişare Kurulu

Rabat (Fas) merkezli İslam Eğitim, Bilim ve Kültür Örgütü'nün (ISESCO) bünyesinde takrib için istişare toplantıları yapılmaktadır. ISESCO müdürü olan Riyad doğumlu Abdulaziz Othman Altwajri kurumun dergisi *el-İslâmü'l-Yevm*'de takrib ile ilgili yazılar yazmakta⁵³ ve katıldığı toplantılarda başında bulunduğu kurumun takrib çalışmalarındaki rolünü anlatmaktadır.⁵⁴ İslam ülkelerinin dışişleri bakanlarının İslamabad'da 22 Mayıs 1980'de yaptıkları toplantıyla, kurulması karara bağlanan ISESCO üyesi ülkeler arasında Suudi Arabistan da yer almaktadır.⁵⁵ ISESCO 11. dönem toplantısını 1-2

⁴⁹ <http://www.taghribnews.com/vdcauon6m49nuu1.zkk4.html>, 26.09.2013.

⁵⁰ <http://www.alsumaria.tv/news/75277>, 04.10.2013.

⁵¹ http://www.taqrrib-london.com/show_news.asp?idnum=1267&state=news, 26.09.2013.

⁵² http://www.taqrrib-london.com/show_news.asp?idnum=1264&state=news#sthash.nHVHBfds.dpuf

⁵³ "Hareketü't-takrib beyne'l-mezâhibi'l-İslâmiyye"
<http://www.isesco.org.ma/templates/isesco/Islamtoday/ar/29/islam29.pdf>

⁵⁴ http://www.taqrrib-london.com/show_news.asp?idnum=1263&state=news, 26.09.2013.

⁵⁵ http://www.isesco.org.ma/index.php?option=com_k2&view=item&layout=item&id=6&Itemid=60&lang=ar, 26.09.2013.

Aralık 2012 tarihlerinde Kral Abdullah'ın katkılarıyla Riyad'da yapılmıştır.⁵⁶

ISESCO da mezhepler arası takrîb toplantıları düzenlemektedir. Bu toplantılardan dördüncüsü Tunus'ta Zeytuniyye Üniversitesi ile birlikte 20-21 Aralık 2012'de yapılmıştır. Konuşmacılar arasında Ahmed el-Halîlî ve Muhsin el-Erâkî de vardır. Beşinci toplantısının da Tahran'da el-Mecmeu't-Takrîb'in ev sahipliğinde yapılmasına karar verilmiştir.⁵⁷

ISESCO tarafından geçmişte tertiplenen toplantılara Türkiye'den⁵⁸ Farûk Beşer de katılmıştır: "Takrîbu'l-mezahib / Mezheplerin yakınlaştırılması' toplantılarına hem Rabat'ta ISESCO'nun düzenlediklerine Hanefî temsilcisi olarak, hem de Tahran'da İran'ın düzenlediğine katıldım. Varsın Diyanet yakınlarda yapılan benzer toplantı için bizi akredite görmemiş olsun."⁵⁹

Faruk Beşer'in toplantılarla ilgili gözlemleri veya "hissettikleri" şöyledir: "Takrîb toplantıları için milyonlar harcayan Sünnî (!) krallıklar nerede ise takiyyede Şia'yı geçmişlerdi. Dillendirilmeyen gayenin, Ortadoğu'nun monarşik diktatörlüklerinin korunması olduğu hissini edindim. Onlar sanki şunu diyorlardı: Gelin ey cihad sözü eden hızlı Müslüman grup ve cemaatler. Mevcut yönetimlere ve kurulu düzenlere sataşmayın, kendi rahatınızı da bozmayın. İşin İran cenahı da sanki şunu demek istiyordu: "Ey Ehli Sünnet ve özellikle de Selefiler! Bizi Rafizî diyerek aşağılamayın, Müslümanların gözünde sapık ve zararlı göstermeyin, meşruiyetimizi kabul edin. Böy-

⁵⁶ <http://www.isesco.org.ma/templates/isesco/generalConferences/cg11/ar/index.html>, 26.09.2013.

⁵⁷ <http://www.isesco.org.ma/templates/isesco/confSpec/ar/resum4.pdf>, 26.09.2013.

⁵⁸ Türkiye ISESCO üyesi ülkeler arasında yer almamaktadır. Suat Yıldırım, "Ma'rib'den Ma'rik'a", <http://www.yeniumit.com.tr/konular/detay/maribden-marika>, 26.09.2013.

⁵⁹ http://yenisafak.com.tr/yazarlar/Faruk_Beser/a-benim-sii-kardesim/39426, 06.09.2013.

le yapmanız İran siyasetine zarar veriyor. Ortadoğu'da önümüzü kesiyor.”⁶⁰

VI - Sonuç

Farklı mezhep mensuplarının bir araya gelebilmesi için çabalar yeni değildir. Daha önce Kahire'de faaliyet yürütmüş Dârut't-Takrîb ortadan kalkmış olsa da İran'ın başkenti Tahran'da bir kurum günümüzde faaliyetlerine devam etmektedir. Devha'da yapılan toplantıda (2007) Devha merkez olmak üzere, Lonra'da yapılan toplantıda (2013) ise Lonra merkez olma üzere bir merkez kurulması teklif edilmiş durumdadır. Suûd kralı da kendi başkentinde benzer bir merkez teklif etti. Merkezin mekânı Medine olarak değişmiş gözükmektedir.

Suûdî yöneticiler başka dinlerle diyalog için dünyanın değişik bölgelerinde birçok merkez açmışlardı. İslam mezhepleriyle ilgili merkezi ise yeni gündeme getirdiler. Suûdîler devletlerinin ilk dönemlerinde başka dinlerin ve İslam mezheplerinin mensubu yöneticiler ile ilişkiye girdiğinde tabanı olan Necd İhvanı mensuplarınca eleştirilmişti. Başka sıkıntılar da ortaya çıkınca, Kral Abdülaziz b. Suûd, Sebile savaşıyla Necd İhvanı'nı ortadan kaldırmıştı.

İslam mezheplerine karşı Vehhâbî yazılı kaynaklarındaki ifadeler kurulacak merkezin işlevi hakkında soru işaretlerine sebep olmaktadır. Suûdî yöneticilerin dini tutumlarında etkili olan Vehhâbî ilim çevrelerinin yazdıkları kitaplarında, adlarına açılmış internet sayfalarında kendi mezheplerinden olmayanları net bir şekilde dışlayan çok sayıda fetvalar, hükümler ve tespitler yer almaktadır. En sert ifadelerle mahkûm edilen Şia, hatta Eş'ariler ve Mâturidîler, Ehl-i Sünnet dışı, kurtuluşa erecek fırka dışı, sapmış (dâlle) fırkalar olarak tasnif edilmektedir. Bu durumda Suûd yönetimi diyalogu (hıvâr) kimlerle yapabilecektir.

Mezhepler ile ilgili yaşanan güncel sorunlar tartışılırken gözler en sık Tahran ve Riyad'a çevrilmektedir. Tahran'ın mevcut kurumla ve Riyad'ın yeni bir merkez ile diyalog (takrîb veya hıvâr) için ev sahip-

⁶⁰ http://yenisafak.com.tr/yazarlar/Faruk_Beser/sii-sunni-yakinlasmasi-mumkun-mu/39459, 08.09.2013.

liği bu bakımdan ilginçtir. Rekabet ihtimali Kral Abdullah'ın teklif ettiği merkez fikrinden beklentileri azaltmaktadır.

Kaynakça

- Büyükkara, Mehmet Ali, *İhvan'dan Cüheyman'a Suudi Arabistan ve Vehhabilik*, İstanbul: Rağbet Yayınları, 2004.
- Büyükkara, Mehmet Ali, "11 Eylül'le Derinleşen Ayrılık: Suudî Selefiyye ve Cihadî Selefiyye", *Dinî Araştırmalar*, 2004, cilt: VII, sayı: 20, s. 205-234.
- Büyükkara, Mehmet Ali, "Sosyal, Siyasi ve Dini Yönleriyle Yemen Hûsî Hareketi", *Dîvân: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, 2011/1, cilt: XVI, sayı: 30, s. 115-152.
- Ebû Yusuf Midhat b. El-Hasan Âl-i Ferrâc (cemea'), *Fetâva'l-Eimmeti'l-Mecdiyye*, I-IV, Riyâd:Rüşd, 2.bs., 1428/2007.
- Fûde, Saîd, *Min Tehâfütü't-Teymiyye maa Şems es-Selefi*, http://archive.org/download/rodoud_Ach3ariya2/tahafottaymia.pdf
- el-Gaffârî, Nâsır, *Meseletü't-Takrîb beyne Ehli's-Sunneve's-Şîa*, I-II, 2.bs., Riyad, 1413.
- el-Gâmîdî, Hâlid, *Nakz Akâidi'l-Eşâira ve'l-Mâtüridiyye*, Riyâd: Atlasu'l-Hadrâ, 1430/2009.
- Hakyemez, Cemil, *Osmanlı İnan İlişkileri Çerçevesinde Şî-Sünnî İttifak Arayışları (1514-1909)*, Çorum, 2009.
- Lav, Daniel, *Radical Islam and the Revival of Medieval Theology*, Cambridge University Press, 2012.
- Muğniyye, M. Cevâd, *eş-Şîafi'l-Mizân*, 10.bs., Beyrut, 1409/1989.
- Muhibbuddin Hatib, *el-Hutûtu'l'arza li'l-uses elletî kâme aleyhâ dînü's-Şîa el-İmâmiyye el-İsnâaşeriyye*, (takd., Muhammed Nasîf), t.y., yy. s. 43. Çevirileri: "İslâm Mezheb ve Fırkalarının Birbirine Yaklaştırılması Konusu", çeviren: M.H. Kırbaşoğlu, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 1988, cilt: XXX, s. 293-327; *Ana Hatlarıyla İmamiye Şîasi'nin Dînî Esasları ve On-*

- larla Diğer İslâm Mezhepleri'nin Uzlaştırılmasının İmkansızlığı*, Riyad: National Offset Printing Press, 1408/1988.
- Sâlih b. Abdilaziz Âlü's-Şeyh, *el-Leâli'l-Behiyye fî Şerhi'l-Akîdeti'l-Vâsitiyye*, thk: Adil Rifâî, Riyad: Âsime, 1431/2010.
- es-Seffârîni, Şemsuddin Ebu'l-Avn Muhammed, *Levâmiu'l-Envâri'l-Behiyye*, I-II, 2. bs., Dimaşk, el-Hâfikîn, 1402/1982.
- es-Süveydi, Ebu'l-Berkât, *el-Hucecû'kat'iyye l'ittifâki'l-Firaki'l-İslâmiyye*, çev. Mustafa Çağrıçı ("Sünnî-Şîi İttifakına Doğru" başlığıyla Bekir Topaloğlu'nun *Kelam İlmi : Giriş* adlı kitabına ek olarak yayınlanmıştır. 5.bs., İstanbul: Damla Yayınevi, 1996, ss. 317-349).
- Şehîdî, Cafer, "Hutuvâtun nahve't-Takrîb", *Risâletü't-Takrîb*, yıl;1, sayı; 1, Tahran, 1413/1992, (ss. 50-55).
- Şemsüddin es-Selefi el-Afgani, 'Adâü'l-Mâturidiyye li'l-Akîdeti's-Selefiyye, I-III, Taif, 1419/1998.
- et-Tahzîr mine'l-İrcâ ve Bazî'l-Kütübi'd-Dâiye ileyh*, Mekke: Âlemi'l-Fevâid, 1422.
- et-Tebrizî, Mirza Cevad, (maa ta'lika ve mülhak), *Sırâtü'n-Necâ fî Ecvibeti'l-İstiftâât li-Ayetullah el-Uzmâ el-Hûi*, 1. bs., Kum, 1418/1997.
- Üzüm, İlyas, "Sünnî-Şîi Yakınlaşması: Dârü't-Takrîb Tecrübesi", *İslâm Araştırmaları Dergisi*, 1998, sayı: 2, s. 171-185.
- Üzüm, İlyas, "Takrîbü'l-mezâhib", *DİA*, XXXIX, (ss. 467-469).

Web Siteleri

- http://www.oic-oci.org/arabic/conf/is/ex-4/is_ex4_fc_ar_02.pdf,
04.10.2013
- <http://www.mofa.gov.sa/ServicesAndInformation/news/TwoHolyMosquesSpeeches/Pages/ArticleID20131016211233265.aspx>,
19.10.2013
- <http://www.alriyadh.com/2012/08/17/article760569.html>
- <http://www.alriyadh.com/2012/08/17/article760573.html>

- King Abdullah Bin Abdulaziz International Center for Interreligious and Intercultural Dialogue, www.kaiciid.org
- Merkezü'l-melik Abdülaziz lil-hivâri'l-vatanî, www.kacnd.org
- el-Cemiyetü'l-ilmîyyetü's-Suûdiyye li-ulûmi'l-akîdeti ve'l-edyân ve'l-firak ve'l-mezâhib, www.aqeeda.org, 11.09.2013.
- <http://www.binbaz.org.sa/mat/1744>, 22.09.2013
- <http://albarrak.islamlight.net/index.php?option=content&task=view&id=1364>, 10.10.2013
- http://albarrak.islamlight.net/index.php?option=com_ftawa&task=view&id=18080
- <http://taghrib.org/pages/news.php?nid=248>
- <http://www.taghribnews.com/vdciwqaz5t1aup2.scct.html>, 25.09.2013.
- <http://www.saffar.org/?act=artc&id=3221>, 02.10.2013.
- <http://www.alriyadh.com/2013/10/01/article871902.html>, 02.10.2013.
- <http://www.taghribnews.com/vdcf1vdy0w6dxca.kiiw.html>, 25.09.2013.
- <http://www.almahatwary.org/p8-3-12.htm>, 04.10.2013.
- <http://www.alquds.co.uk/?p=87671>, 20.09.2013.
- <http://www.oic-oci.org/arabic/conf/iraq-meeting/mak-doc.pdf>, 06.10.2013.
- <http://www.aljazeera.net/programs/pages/ff15cf38-3fba-434d-b047-4d8208ccab90#L2>, 14.04.2013.
- <http://www.ibn-jebreen.com/fatwa/vmasal-4174-.html>, 10.10.2013.
- <http://www.aljazeera.net/news/pages/4d7eadf8-bfba-47e0-8b7d-6f3e580a002a>, 01.10.2013.
- <http://alhayat.com/Details/519555>, 26.09.2013
- http://www.themwl.org/Common/Forms/Download.aspx?aid=1&fid=1&atid=517&cname=PUB_PDF, 26.09.2013
- <http://www.oic-oci.org/arabic/conf/iraq-meeting/mak-doc.pdf>, 06.10.2013.
- <http://www.aawsat.com/details.asp?issueno=9896&article=388351#.UIFFu9LIZ2k>, 06.10.2013.
- <http://www.qatarconferences.org/mazaheb/program.php>, 24.09.2013.
- <http://www.qatarconferences.org/mazaheb/bayan.pdf>, 24.09.2013.

- <http://www.taghribnews.com/vdcauon6m49nuu1.zkk4.html>,
26.09.2013.
- <http://www.alsumaria.tv/news/75277>, 04.10.2013.
- http://www.taqrib-london.com/show_news.asp?idnum=1267&state=news,
26.09.2013.
- http://www.taqrib-london.com/show_news.asp?idnum=1264&state=news#sthash.nHVHBfds.dpuf
“Hareketü't-takrib beyne'l-mezâhibi'l-İslâmiyye”
- <http://www.isesco.org.ma/templates/isesco/Islamtoday/ar/29/islam29.pdf>.
- http://www.taqrib-london.com/show_news.asp?idnum=1263&state=news,
26.09.2013.
- http://www.isesco.org.ma/index.php?option=com_k2&view=item&layout=item&id=6&Itemid=60&lang=ar, 26.09.2013.
- Suat Yıldırım, “Ma'rib'den Ma'rik'a”,
<http://www.yeniumit.com.tr/konular/detay/maribden-marika>,
26.09.2013.
- <http://www.isesco.org.ma/templates/isesco/generalConferences/cg11/ar/index.html>, 26.09.2013.
- <http://www.isesco.org.ma/templates/isesco/confSpec/ar/resum4.pdf>, 26.09.2013.
- http://yenisafak.com.tr/yazarlar/Faruk_Beser/a-benim-sii-kardesim/39426, 06.09.2013
- http://yenisafak.com.tr/yazarlar/Faruk_Beser/sii-sunni-yakinlasmasi-mumkun-mu/39459, 08.09.2013.
- <http://www.mofa.gov.sa/ServicesAndInformation/news/TwoHolyMosquesSpeeches/Pages/ArticleID20131016211233265.aspx>,
19.10.2013.